

चंद्रपूर जिल्हयातील संजय गांधी निराधार योजनेचे ग्रामीण विकासात योगदान

प्रा.मनिषा दर्शन बारसागडे

अर्थशास्त्र विभाग

आनंद निकेतन महाविद्यालय, आनंदवन, वरोरा जि.चंद्रपूर

Corresponding Author : manipatil3009@gmail.com

Communicated : 28.03.2022

Revision : 02.04.2022

Published : 02.05.2022

Accepted : 08.04.2022

सारांश :

स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकशाही पद्धतीने राज्यकारभार कसा करावा याचे प्रशिक्षण देण्याच्या शाळांचा होत. ग्रामविकास म्हणजेच राष्ट्रविकास हे आज सर्वमान्य समीकरण झाले आहे. ग्रामीण नेतृत्वाचा बदलल्या स्वरूपाचा विचार करित असताना आपल्याला ७३ व्या घटना दुरुस्तीचा विचार करावा लागेल. कारण या घटना दुरुस्तीने तेली, तांबोडी, धोबी तसेच अनुसूचित जाती व जमाती स्त्री-पुरुषांना महत्व प्राप्त झाले आहे. कारण त्यांना निवडणुकीत भाग घेण्यासाठी विशेष सोयी उपलब्ध झाल्या. आजचा गावकरी हा आपल्या अधिकाराच्या बाबतीत जागरूक झाला आहे. पंचायती राज व्यवस्थेला संविधानिक मान्यता २४ एप्रिल १९९३ ला ७३ व्या घटना दुरुस्तीच्या माध्यमातून मिळाली. यात ग्रामीण विकासाची जबाबदारी जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायतीला सोपविण्यात आली.

लोकसहभागानुन ग्रामीण विकास शक्य आहे. तसेच लोकशाही विकेंद्रिकरण व लोकसहाय्य या द्वारेच ग्रामीण विकास होवू शकते. खेड्यांच्या विकासासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था या मजबुत व्हायला हव्या. तसेच या संस्थाना जास्तीचे अधिकार मिळाले पाहिजे. भारतात पंचायत व्यवस्थेमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्था या मजबुत बनत चालल्या आहेत. महाराष्ट्रात पंचायतराज व्यवस्था १९६२ पासून लागू झाली आणि त्यातूनच त्रीस्तरीय व्यवस्था निर्माण झाली. जिल्हा परिषद जिल्हा पातळीवर पंचायत समिती तालुका पातळीवर व ग्रामपंचायत गाव पातळीवर शक्तीमान झालेली दिसून येते.

बीजशब्द : संजय गांधी निराधार योजना, दारिद्र्य रेषा, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व इतर मागासवर्गीय

प्रस्तावना :

नेतृत्वाचे गुण अंगी असणाऱ्या सर्वानाच राज्य किंवा केंद्र शासनामध्ये सहभागी होऊन शासन चालविण्यात भाग घेता येणे शक्य नसते. अशांना ग्रामपंचायत, पंचायत समिती अथवा जिल्हा परिषदेवर निवडून येईल त्या त्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा कारभार करण्याची संधी उपलब्ध होते व त्यांच्या गुणांना वाव मिळू शकतो. अशा स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील अनुभव असलेली व्यक्ती राज्य विधिमंडळावर अथवा लोकसभेवर निवडून गेल्यास ती तिथे अधिक प्रभावीपणे कार्य करू शकते. स्थानिक पातळीवरील गरजा व समस्या यांची जाणीव राज्य अथवा केंद्र पातळीवरील नेत्यापेक्षा स्थानिक पातळीवरील नेते स्थानिक प्रश्न अधिक प्रभावीपणे सोडवू शकतात. या दृष्टीनेही स्थानिक स्वराज्य संस्थांची आवश्यकता स्पष्ट होते. भारतात फार प्राचीन काळापासून म्हणजे मौर्य, गुप्त इत्यादीच्या काळातही स्थानिक स्वराज्य संस्था अस्तीत्वात होत्या. खेडे ही स्थानिक कारभारातील प्रमुख घटक होता. चोल राजांनी तर स्थानिक स्वराज्य संस्थाना विशेष उत्तेजन दिले होते. मनुस्मृती मध्ये ग्राम स्तरावर कार्य करण्याचा ग्रामपंचायती सदृश्य “न्यायपंचायत” या संस्थेचा उल्लेख आहे. तर इ. स. पूर्व तिसऱ्या शतकात भारतात आलेल्या मॅगिस्थिसेने

केलेल्या लिखणात नगर प्रशासनाचे वर्णन आले आहे. भारताचा आधुनिक इतिहासात लॉर्ड रिपनने स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या स्थापनेबाबत केलेले प्रयत्न व त्यांने संमत केलेला इ.स.१८८२ चा स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा कायदा लक्षात घेता लॉर्ड रिपन यास “स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा जनक” असे म्हटले आहे.

विषय निवडीचे प्रयोजन :

वाढत्या लोकसंख्येमुळे अनेक कुटूंब निर्माण होवून शेतकरी हा शेतमजुर बनला. भूमिहीन बेघर निर्माण झाले. संजय गांधी निराधार योजनेतर्गत निराधार महीलांना,अंपंगाना,अनाथ मुलांना अनुदान देण्याचा उपक्रम सुरू आहे. हि राज्यात १९८० पासून राबविण्यात येत आहे. ग्रामीण जनतेचा विकास घडवून आणावा यासाठी स्थानिक जिल्हयातील संजय गांधी निराधार योजनेचा पहिलाच अभ्यास आहे. त्यामुळे शासन, जनता, विविध संस्था व अभ्यासक यांच्या दृष्टीने विषयाचे अत्यंत महत्व आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या ४० व्या कलमाचा आधार घेवून गावाच्या विकास करण्याच्या दृष्टीने जबाबदारी घटनेने राज्यसरकारवर टाकलेली आहे. विकासाच्या संदर्भात ज्या विविध योजना राबविल्या जातात त्या योजनांचे ग्रामीण विकासात काय योगदान आहे. हे पहाण्याकरीता शासनचर्चा ज्या विविध

योजना आहेत. त्यापैकी संजय गांधी निराधार योजनेचे अध्ययन अभिप्रेत आहे. ग्रामीण विकासात संजय गांधी निराधार योजना कितपत यशस्वी झालेली आहे. या योजनेस भ्रष्टाचार तर नाही झाला? ही योजना ज्या लोकांना देण्यात आली त्यांचा लाभ त्यांनाच मिळाला की नाही? ही हे पाहण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोध प्रबंधात करण्यात येत आहे. कारण प्रस्तुत विषयाला अर्थशास्त्रात अनन्य साधारण महत्व प्राप्त झाले आहे.

संजय गांधी निराधार योजना :

संजय गांधी निराधार योजनेतर्गत निराधार महीलांना,अंपगाना,शारीरीक ,मानसिक,आजाराने रोगग्रस्त व्यक्ती,विधवा,अत्याचारीत महीला,वेश्या व्यवसायातुन मुक्त केलेल्या महीला,घटस्फोटीत महीला, अनाथ मुलांना अनुदान देण्याचा उपक्रम सुरू आहे. हि राज्यात १९८० पासून राबविण्यात येत आहे. ग्रामीण जनतेचा विकास घडवून आणावा यासाठी स्थानिक जिल्हयातील संजय गांधी निराधार सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेचा लाभ घेण्याकरीता वय ६५ पाहीजे आहे.लाभार्थ्यास दरमहा रूपये ६०० देण्यात येतात.एका कुटुंबांत एका पेक्षा अधिक लाभार्थी असल्यास कुटुंबाला रूपये ९०० प्रतिमाह अनुदान देण्यात येते.

समस्या :

गावातील सरपंच अज्ञानी, अशिक्षित असल्यामुळे गावातील लोकांना योजनेविषयी पूर्ण माहिती देत नाही.

१. इतर पदाधिकारी व गावातील लोक संजय गांधी निराधार योजनेविषयी जागरूक नाही.
२. संजय गांधी निराधार योजनेचा लाभ कोणाला मिळायला पाहिजे याविषयी माहिती नाही.
३. संजय गांधी निराधार योजना राबविताना भ्रष्टाचार झालेला दिसुन येतो.
४. संजय गांधी निराधार अनुदान योजना ही निराधार,वृद्ध व्यक्ती,अंध,अंपग,शारीरीक,मानसिक आजाराने रोगग्रस्त व्यक्ती,विधवा,अत्याचारीत महीला,वेश्या व्यवसायातुन मुक्त केलेल्या महीला,घटस्फोटीत महिलेला अर्थसहाय मिळत असते. परंतु वास्तविकता पाहिल्यास वरील सुविधा व अनुदान उपलब्ध नाही व त्याची मागणी करण्यापर्यंत लाभार्थी जागरूक नाही.
५. ग्रामपातळीवर लाभार्थ्यांची निवड करताना बऱ्याच वेळा जवळचे संबंध असलेल्या परिवाराची निवड होते.
६. बऱ्याच वेळा संजय गांधी निराधार योजनेचे अनुदान हे अत्यल्प तर असतेच सोबतच अनुदान भेटण्यासाठी उशीरही लागतो.

७. शासन पातळीवरील अधिकारी या योजनेविषयी जागरूक नाही

संशोधनाची उद्दिष्टे :

शासनाचा विविध योजनापैकी संजय गांधी निराधार योजनेचे महत्व व आवश्यकता स्पष्ट करणे.

१. ग्रामीण विकासात संजय गांधी निराधार योजनेचे कितपत योगदान आहे हे पाहणे.
 २. लाभार्थ्याला या योजनेचा कितपत लाभ झाला आहे हे तपासून पाहणे.
 ३. संजय गांधी निराधार योजनेच्या कोणकोणत्या त्रुटी आहेत हे तपासून पाहणे.
 ४. या योजनेत भ्रष्टाचार किती झाला आहे हे तपासून पाहणे.
 ५. ही योजना ज्या लाभार्थ्यांसाठी तयार केली त्यांचा लाभ त्याच लाभार्थ्याला मिळाला की नाही हे तपासून पाहणे.
 ६. संजय गांधी निराधार योजनेचे यशापयश तपासून पाहणे.
 ७. संजय गांधी निराधार योजनेमुळे लाभार्थ्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाली की नाही हे तपासून पाहणे.
 ८. लाभार्थ्यांच्या संजय गांधी निराधार योजनेबद्दल मत जाणुन त्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी सरकारकडे प्रयत्न करणे.
- ### संशोधनाची गृहीतके :
- संशोधनासाठी खालील गृहीतकाचा आधार घेण्यात आलेला आहे.
१. संजय गांधी निराधार योजनेमुळे ग्रामीण विकासावर अनुकूल परिणाम घडून आला आहे.
 २. ग्रामीण विकासासाठी अजुनही संजय गांधी निराधार योजना चालू ठेवणे आवश्यक आहे.
 ३. शासकीय आधाराशिवाय ग्रामीण विकासाचे भवितव्य आशादायी नाही.
 ४. संजय गांधी निराधार योजनेमुळे निराधार व्यक्तीचे आर्थिक उत्पन्नात वाढ झाली आहे.
 ५. संजय गांधी निराधार योजनेमुळे लोकांचे जिवनमानाचा स्थर उंचावला आहे
- ### संशोधन पध्दती :
- प्रस्तुत विषयाच्या संशोधन हे वस्तुनिष्ठ व्हावे म्हणून संशोधनासाठी संशोधन आराखडा ठरवावा लागतो. संशोधन आराखड्याचे वर्णनात्मक निदानात्मक, प्रयोगात्मक परिचयात्मक हे चार प्रकार आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखडा निश्चित केला आहे.

नमुना निवडीचे संभावता व गैरसंभाव्यता हे दोन प्रकार आहेत. संभाव्यता नमुना निवडीचा प्रस्तुत अध्ययनात अवलंब करणे शक्य नाही. कारण चंद्रपूर जिल्हयातील संजय गांधी निराधार योजनेच्या लाभ धारकांची यादी करणे कठीण काम आहे. म्हणून गैरसंभाव्यता नमुना निवडीचा सहेतूक किंवा उद्देशपुर्ण नमुन्याद्वारे उत्तरदात्याची निवड करण्यात येईल.

चंद्रपूर जिल्हयातील संजय गांधी निराधार योजनेचे ग्रामीण विकासात योगदानाचे अध्ययन करित असताना प्रामुख्याने प्राथमिक पध्दतीचा वापर करण्यात येणार आहे. प्रश्नावली पध्दतीद्वारे माहिती भरून घेण्यात येईल. त्यासाठी तहसीलमधील काही गावे निवडून त्या गावातील प्रत्यक्ष मुलाखतीद्वारे भरून घेण्यात येतील. तथ्यसंकलासाठी पंचायत समिती अधिकारी, सरपंच, ग्रामसेवक व कुटूंबप्रमुख यांच्या निवडक मुलाखती घेण्यात येतील.

तसेच दूर्यम पध्दतीचा वापर सुद्धा करण्यात येईल. या पध्दतीमध्ये प्रामुख्याने प्रकाशित झालेल्या माहितीचा वापर करण्यात येईल. अभ्यासासाठी महाराष्ट्र राज्य आर्थिक सर्वेक्षण जिल्हा गणना, पंचायत समिती, ग्रामपंचायती यांच्या वार्षिक अहवालाचा मुख्य स्रोत म्हणून उपयोग करण्यात येईल. याचबरोबर विविध मासिके व पुस्तके यांच्या साहाय्याने विश्लेषण करण्यात येईल. लाभधारकांची संस्था बरीच जास्त असल्यामुळे सर्वच लाभधारकाची मुलाखत न घेता नमुना निवडक लाभार्थीची वापर करण्यात येणार आहे.

प्राथमिक माहिती पध्दती :-

प्राथमिक पध्दती म्हणजे स्वतःच्या निरीक्षणातून करण्यात प्राथमिक माहिती पध्दतीचा वापर करून लोकांची मुलाखत घेऊन स्वविस्तर माहिती गोळा करण्यात येईल. त्यासंबंधी लावलेल्या वरील निकषाचा वापर केला जाईल.

प्रश्नावली पध्दती :

प्रश्नावली पध्दतीच्या साहाय्याने प्रत्यक्ष मुलाखत घेऊन माहिती गोळा करण्यात येईल. उपलब्ध माहितीच्या आधारे सांख्यिकीय स्पष्टीकरणाच्या साहाय्याने हे कार्य करण्यात येईल व त्याद्वारे या विषयाचे संपूर्ण व अर्थपूर्ण ज्ञान प्राप्त करून त्यांच्या समस्यांचे अध्ययन करण्यात येईल.

द्वितीय माहिती पध्दती :-

या पध्दतीमध्ये प्रामुख्याने प्रकाशित झालेल्या माहितीचा वापर करण्यात येईल. अभ्यासासाठी महाराष्ट्र राज्य आर्थिक सर्वेक्षण, जिल्हा जनगणना, पंचायत समिती, ग्रामपंचायती यांच्या वार्षिक अहवालाचा मुख्य स्रोत म्हणून उपयोग करण्यात येईल. त्याचबरोबर विविध मासिके व पुस्तके यांच्या साहाय्याने विश्लेषण करण्यात येईल.

निष्कर्ष —

आतापर्यंत केलेल्या अभ्यासावरून असे लक्षात येते की, ज्या योजना ग्रामीण भागातील लाभार्थ्याला देण्यात आल्या त्या योजनापैकी संजय गांधी निराधार योजना वरदान ठरली आहे. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्गीय व दारिद्र्य रेषेखाली लोकांचे जिवनमानाचा स्थर उंचावला आहे. ग्रामीण विकासावर अनुकूल परिणाम घडून आला आहे. ग्रामीण विकासासाठी अजुनही संजय गांधी निराधार योजना चालू ठेवणे आवश्यक आहे. शासकीय आधाराशिवाय ग्रामीण विकासाचे भवितव्य आशादायी नाही. संजय गांधी निराधार योजनेमुळे दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्तीचे आर्थिक उत्पन्नात वाढ झाली नाही हे सत्य आहे.

संदर्भ :

- आगलावे, डॉ. प्रदिप, संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे. विद्या प्रकाशन, नागपूर (२०००)
- कुलकर्णी, डॉ.बी.डी. दमदरे, डॉ.एस.व्ही., अर्थशास्त्रीय संशोधन पध्दती, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे सप्टेंबर २००७
- सुधाकर शास्त्री, भारतीय अर्थव्यवस्था, एस.चंद्र प्रकाशन, नई दिल्ली २००३
- श्री. मनोज आवळे, पंचायत राज — कार्य कायदा, योजना, पिंपळापूर अँड कंपनी पध्दती पब्लिशर्स, नागपूर
- प्रकल्प संचालक जिल्हा ग्रामिण विकास यंत्रणा जिल्हा परिषद चंद्रपूर